

TEKSTKRITISK REDEGJØRELSE: BREVMATERIALET

av Christian Janss

I det følgende forklares HIS' behandling og gjengivelse av brevene, med vekt på det som er spesielt for denne teksttypen. Det vises også til HIS' generelle tekstkritiske retningslinjer.

HVA ER ET BREV?

Brev kan defineres på flere måter. I HIS har vi anlagt et praktisk perspektiv som forsøker å forene den alminnelige oppfatning av hva et brev er - en skriftlig og personlig adressert meddelelse, oftest sendt med posten - med en videre definisjon. Med en funksjonsbestemmelse som grunnlag har vi arbeidet ut fra følgende definisjon:

I HIS forstås brev som en adressert, skriftlig meddelelse.

Med «adressert» forstås det at henvendelsen retter seg mot en eller flere bestemte mottagere, hva enten disse representerer seg selv eller institusjoner. Videre innebærer det at brevet er en formidlet, skriftlig henvendelse som har som funksjon å opprette kontakt som ikke kan oppnås direkte og umiddelbart. Noen av følgende kjennetegn bør foreligge: adressat, datering, tiltale, slutthilsen, signatur. Hva angår kravet om fysisk avstand mellom avsender og mottager, er vi bevisst vage, fordi for eksempel et visittkort med brevfunksjon kan ha blitt overrakt direkte. Hva angår medium, er vi likeledes bevisst upresise: Et signert fotografi (med kortere eller lengre hilsen) kan også ha hatt brevfunksjon.

Universitetsbibliotekar Øyvind Anker nedla etter at han ble pensjonert fra sin stilling ved Universitetsbiblioteket i Oslo et uvurderlig arbeid med å registrere og utgi Ibsen-brev som ikke finnes i HU. Ut fra et pragmatisk prinsipp inkluderte han en del som man vanligvis ikke oppfatter som brev (mer om Ankers utgave nedenfor). Utgiverne av HIS mener at det er mer hensiktsmessig å skille ut for eksempel bemerkninger i direksjonsprotokoller, navnetrekk på malerier og tekst på medisinetiketter fra det i utgangspunktet store brevmaterialet, slik at det man får å lese i brevbindene, er sammenhengende tekst som har hatt brevfunksjon. HIS vil imidlertid også inkludere for eksempel fullmakter og anvisninger, som man ikke umiddelbart ville kalle brev, men som har brevs form og har sammenhengende tekst med et budskap. Regnskaper og rettelseslister derimot tas ikke inn i brevbindene, men inngår i utgavens varia-avdeling.

Et eget bind i HIS vil ved siden av artikler og taler inneholde denne restkategorien «varia», der alt som ikke passer inn i hovedkategoriene dramatik, lyrikk og brev innlemmes. Følgende brevbeslektede teksttyper regnes som varia: visittkort (bare signatur), dedikasjoner i bøker, innførsler i gjestebøker og stambøker, innførsler i sirkulærebøker og protokoller, kontrakter, kvitteringer, illustrasjoner (løsrevne).

Inndelingen er ikke absolutt, det vil finnes tvilstilfeller. På den annen side har gjennomgangen av sammenlignbare brevgaver og av forskningslitteratur vist at det ikke er mulig å komme frem til en entydig bestemmelse av kategorien brev. Dedikasjon i en bok sendt med posten er et slikt grensetilfelle, men funksjonen gave kan her sies å dominere over funksjonen brev.

I noen få tilfeller inneholder dedikasjonseksemplarer av Ibsens bøker ikke bare en liten hilsen fra forfatteren, men en hel brevtekst, også med et brevs formelle kjennetegn. I slike tilfeller tas teksten med blant brevene og regnes ikke til kategorien varia. Et eksempel er brevet til Didrik Grønvold 24. desember 1876 i et eksemplar av *Fru Inger til Østråt* i tysk oversettelse. Teksten er et svar på en annen meddelelse og inngår altså i en korrespondansesammenheng.

Ved noen brev ligger vedlegg, for eksempel dikt eller fullmakter. Disse gjengis i noen tilfeller som del av brevteksten. Dersom brevteksten ikke kan forstås uten vedlegget, og/eller det er en innholdsmessig naturlig del av brevteksten, som for eksempel i søknaden fra Kristiania Norske Theater til Stortinget

25. oktober 1859, vil vedlegget gjengis som del av brevet. Dersom vedlegget har egen, uavhengig status, tas det ikke med som del av brevet, jf. brevet til Frederik Hegel 8. januar 1871, som har vedlagt gratulasjonsdiktet «Til Cancelliråd F: Hegel!».

Noen få brev er skrevet på vers, som for eksempel «Til min Aurikel!» til Rikke Holst 22. mai 1853, men gjengis på lik linje med brev i prosa. Et vanskelig tilfelle er Ibsens dikt til Susanna Thoresen fra januar 1856, omtalt som «frierbrev» i K&E (1, 297). Vi har ikke funnet opplysninger som kan bekrefte at dette diktet var et brev fra Ibsen til Susanna, og manuskriptet er tapt. I et uttrykt manuskript, «Møte med Sigurd Ibsen» (RAO PA-258 14:16), sier Koht dessuten at sluttlinjene er fjernet i den avskriften Sigurd Ibsen overlot ham til arbeidet med brevutgaven. Dette diktet er derfor ikke tatt med i brevbindet, men gjengis sammen med diktene.

Alle brev skrevet på vers, og alle dikt som inngår i brev som ellers er i prosa (for eksempel brevet til Cathrine Martini 12. april 1850), vil også gjengis i bindet som samler Ibsens lyriske produksjon. I dette bindet trykkes dessuten alle dikt som har vært vedlagt brev, for eksempel det omtalte diktet til Hegel eller sangene til *Kongs- Emnerne* vedlagt brevet til Peter Heise 25. juni 1870.

I manuskriptbeskrivelsen av det enkelte brev opplyses det om vedlegg som ligger sammen med brevet. Om vedlegg som nevnes i brevt teksten, men som ikke lenger ligger sammen med brevet (for eksempel trykkmanuskripter til dramaer) og/eller er tapt, se manuskriptbeskrivelsene til de enkelte brev.

I HIS inkluderes også åpne brev, oftest sakorienterte avisinnlegg eller artikler, for eksempel brevet publisert i *Aftenbladet* 8. februar 1857. Åpne brev med egenhendige manuskriptkilder bevart behandles på linje med andre brev, og det avsendte brevet velges derfor som grunntekst. Trykk og utkast vil også bli transkribert og gjort tilgjengelig i den elektroniske delen av utgaven og omtales dessuten under *Tekstgrunnlag og manuskriptbeskrivelser*. Blant de åpne brevene finnes det noen få vanskelige grensetilfeller. «Til mine Abonnenter!» ble trykt i *Andhrimner* 29. juni 1851, og er en usignert, redaksjonell henvendelse på vers stilet til leserne av bladet. Forfatteren av denne teksten er Ibsen selv, men den er trykt som redaksjonens meddelelse. HIS vil gjengi det som Ibsens dikt i diktbindet, men ikke som brev. Begrunnelsen er at det er skrevet på vegne av bladets redaksjon (som foruten Ibsen bestod av Aasmund O. Vinje og Paul Botten-Hansen). Avsenderen og diktets «jeg» er med andre ord en personifisering av selve bladet, en fiktiv størrelse; ikke Ibsen, og heller ikke Ibsen på vegne av den øvrige redaksjonen. Derimot gjengir vi som brev henvendelsen «Til Abonnenterne» i *Andhrimners* siste nummer, 28. september 1851. Det er et fellesbrev med karakter av bekjentgjørelse, og er ikke signert bladet, men utgiverne, med andre ord også Ibsen, selv om det sannsynligvis ikke er Ibsen som har ført det i pennen. Alle brev Ibsen er medundertegner på, tas med i HIS' brevbind.

Brev parafrasert etter hukommelsen tas ikke med i HIS fordi det knytter seg grunnleggende usikkerhet ved ordlyden i og opprinnelsen til disse tekstene. Det finnes mange eksempler på slike brev i memoarlitteraturen, og enkelte er gjengitt av tidligere brevutgivere, jf. et angivelig brev fra Ibsen til Julie Jørgensen, med mulig datering august 1887 (HU 18, 143; opplysninger i b. 19, 526–27). Jf. også Øyvind Ankers brevutgave (Ibsen 1979–81), som inneholder flere slike henvisninger til eller parafraser av brev. I de tilfeller hvor gjengivelsen bærer preg av direkte sitat, og slik kan sies å være mer pålitelig, har vi inkludert brevet. Et slikt tilfelle er Ibsens brev til John Paulsen 1882, gjengitt av Bergliot Ibsen i *De tre* (1948, 215). HIS har imidlertid ikke hatt kapasitet til å gjennomgå all erindringslitteratur (som finnes i bøker og aviser, men også i andre, mindre tilgjengelige kilder) for å etablere en fullstendig oversikt over slike brevsitater.

INNSAMLING

Ikke alle historisk-kritiske forfatterskapsutgaver inkluderer brev. Når de utelukkes, er det gjerne fordi man betrakter brev som dokumenter fra forfatterens liv snarere enn som litterære tekster. Noen utgivelsesfilologer (jf. for eksempel Woesler 1988) ønsker, ofte ut fra behovet for å begrense omfanget, å innføre et skille mellom private og offentlige brev, der de private kan sies å være av litterær interesse, mens formelle brev til institusjoner og lignende bør falle utenfor rammene av en litterær utgave. I

Ibsens tilfelle er det ikke lett å skille forretningsbrev og privatbrev fra hverandre. De mange brevene til forleggeren Hegel i Gyldendal er både historiske og private dokumenter. I HIS tas altså alle Ibsens brev med. Sammenlignet med andre forfattere, for eksempel Bjørnstjerne Bjørnson eller Selma Lagerlöf, er det bevart relativt få brev fra Ibsen.

HIS' innsamling og registrering av brevmaterialiet bygger videre på tidligere forskeres og arkivarers møysommelige arbeid. De viktigste tidligere brevsamlingene vil bli kommentert nedenfor. Nevnes må også «Manuskriptprosjektet» ved Senter for Ibsenstudier, Universitetet i Oslo, ledet av Øyvind Eide 1998-2000, i samarbeid med blant andre HIS. Dette arbeidet bestod i å avfotografere kjent materiale for digital tilgjengeliggjøring, men resulterte også i registreringen av hittil ukjente brev, og omfatter nå nærmere 20 000 manuskriptsider, der brevene utgjør ca.3500 sider (ca.1500 brev). Materialet er offentlig tilgjengelig via «Dokumentasjonsprosjektet»s nettsider.

Av de ca.2400 brevene HIS utgir, er altså omtrent 1500 tilgjengelige som digitaliserte fotografier. De fleste av disse har HIS dessuten hatt anledning til å granske i original, siden de befinner seg ved institusjoner i Norge (mer enn halvparten) og Norden for øvrig (langt de fleste av disse ved Det Kongelige Bibliotek i København). De ca.750 brevene som ikke foreligger i digitaliserte faksimiler, kan inndeles i tre grupper:

- * 1. Brev som er trykt, og som har kjent eier. Gruppen omfatter rundt 400 brev i institusjoners og privatpersoners eie. Bare i noen tilfeller har det lyktes oss å få kontakt med eier og få se original eller kopi.
- * 2. Brev som bare finnes i trykt versjon eller som kopi, men hvor originalen er tapt eller eier er ukjent. Gruppen omfatter ca.320 brev. Enkelte av disse finnes i kopi ved NBO.
- * 3. Brev som ikke er trykt, og som har kjent eier. Gruppen omfatter ca.25 brev, halvparten i Norge og Sverige, halvparten utenfor Norden. Vi har så vidt mulig kollasjonert to ganger mot originalen dersom den befinner seg innenfor Norden, og anmodet om kopi/fotografi av brevene utenfor Norden. Nevnes må også de mange brev som er tapt, men som kjennes av omtale. Øyvind Anker registrerte ca.300 såkalte minusbrev. Dette er brev som er nevnt også i memoarer fra Ibsens samtid og/eller i Ibsens og andres brev. Brev som bare kjennes av omtale eller gjennom parafrase, vil i HIS ikke bli registrert sammen med de kjente brevene, men i en egen registrant over tapte brev. Hittil kjenner vi ca.400 slike. Kriteriet er at vi med høy grad av sikkerhet kan si at brevet har eksistert; det er for eksempel ikke nok at Ibsen hevder at han har tenkt å skrive til NN.

En liste over brev til Ibsen vil også finnes i en egen registrant. Det faller utenfor HIS' arbeidsområde å behandle brevene til Ibsen med like stor omhu som hans egne brev. Likevel innser vi at det er verdifullt for korrespondansesammenhengen å gi en oversikt over disse brevene. Nasjonalbiblioteket eier ca.500 og er dermed den viktigste eieren av brev til Ibsen. Av stor betydning er også de 187 bevarte konseptene fra Frederik Hegel til Ibsen, oppbevart i Gyldendal-arkivet ved Det Kongelige Bibliotek i København (KBK NKS 3742, 4°,II).I motsetning til brev fra Ibsen, som dukker opp med jevne mellomrom (det gjelder særlig fra 1890-tallet), er nye til-brev en sjeldenhet.

HIS har bare i liten grad kunnet spore opp tapte brev. HIS har likevel gått ut med offentlige henvendelser i avisene og på den måten fått tilgang til brev i privatpersoners eie. Likeledes har institusjoner velvillig stilt hittil ukjente originaler til rådighet. HIS har dessuten hatt kontakt med antikvariater i Norge og Danmark og blitt møtt med stor hjelpsomhet når Ibsen-brev har vært budt frem for salg. Nasjonalbiblioteket, ved Håndskriftsamlingen, har i perioden 1999-2004 anskaffet ca.40 brev, delvis med tanke på (og i noen tilfeller i samarbeid med) HIS. (De fleste av disse publiseres i senere brevbind i HIS. Jf. også manuskriptbeskrivelsene for det enkelte brevts proveniens.) Selv om Ibsens brev alt før hans død var gjenstand for interesse i offentligheten og blant samlere, vil det sannsynligvis også i fremtiden dukke opp Ibsen-brev.

VALG AV GRUNNTEKST

Grunnteksten, grunnlaget for HIS' hovedtekst, er i de fleste tilfeller et manuskript, det vil si det egenhendige originalbrev. Om dette ikke er tilgjengelig, benyttes, i hierarkisk orden, digital faksimile, fotokopi, avskrift, tidligste trykk, HU og Anker (de to sistnevnte er sidestilt).

Prinsippet om å bruke en faktisk eksisterende original som tekstgrunnlag fravikes ved brevet til Jakob Løkke april 1876. Originalen er skadet i venstre marg med betydelig teksttap. Før skaden oppstod, ble det imidlertid tatt en kopi. Siden den har hele teksten, er den grunntekst i HIS.

Enkelte brev er som nevnt tilgjengelige bare i avskrifter med originalen som antatt forelegg (ni brev i første bind). Enkelte brev kjennes hverken i original eller avskrift, men fra aviser. I disse tilfellene kollasjones avistrykket tre ganger, slik som ved de øvrige trykte grunntekster i HIS. En del av de eldre avisene har imidlertid ikke vært tilgjengelige i så mange eksemplarer. De eksemplarer av trykkene som vi har fått tilgang til, blir oppgitt under avsnittet *Tekstgrunnlag* under *Tekstgrunnlag og manuskriptbeskrivelser*. Ved avistrykk som grunntekst opplyses det om eventuell satsintern variasjon (endringer foretatt under trykkeprosessen i samme opplag) i teksten i de tre eksemplarene.

Noen få brev er gått tapt i tiden etter at HUs utgivere hadde transkribert dem (for eksempel brevet til kong Karl 15. 6. august 1860). I slike tilfeller danner HUs tekst grunnlaget.

I noen ganske få tilfeller er det bevart utkast til brev, slik at vi har to tekstkilder (i dette bind gjelder dette brevene til Stortinget 25. oktober 1859, Georg Brandes 17. februar 1871 og kong Karl 15. 13. april 1871). Det avsendte brevet vil i disse tilfellene være HIS' grunntekst, noe som er begrunnet i HIS' hovedprinsipp om å velge den resiperte teksten som hovedtekst. Utkast eller kladd vil også bli transkribert og gjort tilgjengelig i den elektroniske delen av utgaven, og omtales dessuten under *Manuskriptbeskrivelse*.

Den avsendte originalteksten har også for Ibsens fremmedspråklige brev status som grunntekst, slik at disse gjengis uten oversettelse i tekstbindet. I kommentarbindet er brevet oversatt av HIS, unntatt for de tilfeller hvor det finnes egenhendige utkast og/eller renskrifter på norsk; da tjener de som oversettelse (jf. f.eks. brev til Georg 2. av Sachsen-Meiningen 6. juli 1876).

I den elektroniske delen finnes i tillegg til HIS' hovedtekst en diplomatarisk og søkbar gjengivelse samt de tilgjengelige fotografiske faksimilene av grunntekstene. Ikke alle brev har latt seg avfotografere, dels fordi eiere ikke har tillatt det, og dels fordi en del brev, som omtalt ovenfor, ikke (lenger) er tilgjengelige i original. Det opplyses alltid om tekstgrunnlaget til hvert brev.

KOLLASJONERING

Første del av transkripsjonen, som også inkluderer koding, skjer mot de som oftest gode digitale faksimilene i «Manuskriptprosjektet»s base. Den inngår i den elektroniske delen av HIS, og har vært et viktig arbeidsredskap under transkripsjonen av originalene. Kontrollkollasjonen er så vidt mulig foretatt mot originalene. Til sist er det foretatt en korrekturkollasjon av den ederte teksten mot faksimile.

Av ressursmessige hensyn har vi ikke foretatt arkivreiser utenfor Norden, men har i de tilfeller der originalen befinner seg utenfor Norden, foretatt også annenkollasjon mot faksimilen. Der vi har hatt personlig kontakt med forskere i nærheten av biblioteker som oppbevarer Ibsen-brev, har vi utnyttet denne muligheten.

Fra og med HIS 13 (brev 1871–79) er brev som kun er kjent fra trykte kilder (aviser, tidsskrifter, bøker), etablert på grunnlag av ett eksemplar. (Det normale for dramaene i HIS er å innhente og kollasjonere tre eksemplarer av kilden.) Flere av de trykte brevgrunntekstene finnes i samtidige, europeiske publikasjoner som ofte er vanskelige å finne. Av ressursmessige hensyn har vi derfor ikke lagt arbeid i å oppspore tre eksemplarer av disse brevkildene.

ORDNING

Brevene er kronologisk ordnet. Brev som er skrevet over flere dager og datert med for eksempel to datoer, plasseres etter første dato. To brev med samme dato plasseres kronologisk etter en analyse av innholdet, dersom det gir gode holdepunkter. Brev som mangler dato, adressat og/eller sted, har HIS forsøkt å tid-og/eller stedfeste eller knytte til mottager. HIS' antagelser settes i skarpe klammer og begrunnes i kommentaren, eventuelt sammen med en beriktigelse av tidligere utgiveres feilaktige bestemmelse (noe som tilhører sjeldenhetene). Udaterte brev plasseres på slutten av det sannsynlige tidsrom (måned, år eller gruppe av år).

Ved fullmakter og anvisninger regnes den som har fått fullmakt eller anvisning til å heve eller betale penger på vegne av Ibsen, som mottageren. Dette er en pragmatisk løsning på et intrikat spørsmål: Er det hans norske forretningsfører, svogeren Johan Herman Thoresen, eller er det den utbetalende instans, Kirkedepartementet, som er mottager av Ibsens fullmakt? Vi har lagt vekt på at det er Thoresen som mottar brevet og får oppdraget av Ibsen, selv om han er mellommann i selve transaksjonen. Ved anvisninger er forholdet noe enklere. Her får for eksempel Hegel i oppdrag av Ibsen å utbetale penger til en som har et utestående hos Ibsen. Hegel er både den som mottar brevet og den som utfører transaksjonen. I disse to tilfellene knytter brevfunksjonen seg sterkest til henholdsvis Thoresen og Hegel.

I en del brevutgaver forsynes brevene med nummer. HIS regner brev-mottager og dato som tilstrekkelig identifikasjon, og dessuten som den mest hensiktsmessige. Et nummersystem er lite egnet til å håndtere brevsom kommer tilunderveis ivårtutgavearbeid (og som vil bli innlemmet i den elektroniske delen av utgaven), og ville dessuten kunne skape forvirring i forhold til nummereringen i Ankers utgave.

TEKSTKRITISKE BEMERKNINGER

IBSENS HÅNSKRIFT, TRANSKRIPSJON

I utgaven legges det som hovedprinsipp vekt på teksten og ikke på tekstbæreren (dokumentet). Denne har imidlertid også av mange grunner interesse. For størstedelen av manuskriptmaterialet, herunder brevene, vil HIS derfor inkludere en elektronisk faksimile, og manuskriptbeskrivelsen gir kortfattede opplysninger om dokumentets fysiske trekk og tilstand.

All brevtekst gjengis med samme skriftsnitt og -grad, også dersom tekstgrunnlaget er ikke-egenhendig. Originalens skrifthøyde, -størrelse, linjeavstand eller -skift reproduseres altså ikke. Utheving i form av understreking gjengis i HIS som kursiv. Der grunnlaget er avstrykk i spalter, vil HIS sette teksten som for øvrige brev.

Ibsens håndskrift er gjennomgående latinsk, med en særegen skrivemåte av y, med til å begynne med én, etter hvert to streker over, trolig en reminisens av gotisk håndskrift.

Ibsen endret skriften fra høyrehellende til den karakteristiske venstrehellende stilen i løpet av høsten 1867. Alt mens Ibsen levde, var man interessert i denne endringen. Sophie Møller fikk skriftprøver av Ibsen, og skrev i 1894 en liten artikkel om endringen (Møller [1894]). Det er ikke holdepunkter i brev-materialet for å si noe om årsaken.

HIS kan imidlertid henlede oppmerksomheten på det tidsrommet endringen skjer under, og på det faktum at endringen skjer gradvis. *Peer Gynt*-manuskriptet KBK NKS 2869, 4°, II er viktig i den forbindelse. Her kan skiftet sees som en overgang fra høyrehellende til rett i legg 16 (se denne tekstkildens manuskriptbeskrivelse). Men skiftet kan også studeres i brevene. De første tegn på at Ibsen varierer helningsgraden finner vi tidligere, for eksempel alt i brevet til Bjørnson 16. september 1864. I dette og i enkelte andre brev er skriften rettere enn vanlig. Det første brevet som ser ut til å innlede den varige endringsprosessen, er til Frederik Hegel 8. august 1867. Her er skriften mindre høyrehellende, til dels rett og rundere enn tidligere. Det samme kan observeres i brevene frem til desember måned samme år, og med en begynnende venstrehelling i brevet til Hegel 18. oktober. Brevet til Bjørnson 9. og 10. desember har svakt venstrehellende, nærmest rett skrift. Skriften i disse brevene fra 1867 er til dels omhyggelig, og burde være særlig interessant for studiet av Ibsens håndskrift.

Ibsen veksler mellom ö, ó (enkel strek over o) og ø. Transkripsjonen er normalisert slik at svenske og tyske ord (det gjelder særlig navn) beholder ö, mens norske og danske ord normaliseres til ø. Eks.: Det tyske navnet «Löschner» i brev til Hegel 22. desember 1868 er skrevet med ó, men tegnet er transkribert med ö.

Ibsens brev til Julie Ruhkopf 7. juni 1873, som vi bare har som trykt tekstkilde, inneholder en rekke feil som trolig skyldes setterens eller andres manglende kjennskap til norsk og/eller misforståelser av Ibsens håndskrift. Bokstaven æ gjengis som oe og ae; ø både som ö og som ø. HIS har lest ae velvillig som æ og normalisert skrivemåten av ø (i tråd med praksis ellers i utgaven), men rettet oe til æ.

Enkelte ord og bokstaver er i seg selv utydelige, men ut fra sammenhengen likevel entydige. Det dreier seg gjerne om slutten av ord, for eksempel -mmer i *kommer*. Her gjengir HIS den innlysende skrivemåten. Det samme gjelder bokstaver som mangler diakritiske tegn, særlig i og ø. I denne sammenheng regnes ulike måter å forme en bokstav på, herunder også forskjellige skrivemåter av ø, ikke som meningsbærende. Ibsen har videre i noen få brev til svensker i tiden etter det nordiske rettskrivningsmøtet i 1869 foretatt en delvis konsekvent tillemping av ortografien. Se for eksempel brevet til Wijkander 15. januar 1870, hvor Ibsen skriver ä istedet for æ. Avviket fra vanlig skriftformning betraktes her som systematisk intendert og gjengis slik det står. Tegnet for ø skiller seg derimot ikke fra andre ø-er hos Ibsen og blir også der transkribert som vanlig ø.

Ved ordenstall skriver Ibsen for eksempel 1ste eller 20de. I mange tilfeller er disse kombinasjonene av tall og hevede bokstaver ikke tydelig utført. Selv om det bare står en krøll etter for eksempel 20d, transkriberer vi den såkalt velvillig som 20de.

Forkortelser er ikke oppløst. I brevmaterialet finnes de i mange ulike sammenhenger, men særlig ved fornavn, ved datering (eks. *f.A:* for *forrige Aar*) pengesummer (eks. *fraktur-s* for *Skilling* og *Rbd* for *Rigsbankdaler*) og titler (eks. *R: af D: og fl: O:* for *Ridder af Dannebrog og flere Ordener*). Forkortelsene er oftest innlysende også for dagens lesere, for eksempel *Hr:* for *Herr*. De som er vanskelige å forstå, blir forklart i kommentarene til det enkelte brev.

Strukturen i brevet (dvs. sted, dato, tiltale, brevtekst og inndeling i avsnitt, avsluttende hilsen og signatur) følger originalen. Det innebærer for eksempel at den ikke uvanlige plasseringen av adressetekst nederst på brevet gjengis slik i HIS. I noen brev står datering og avslutningshilsen av plassmangel på noenlunde samme linje i brevet, og datering kommer derfor før hilsen og signatur. Dette er i de aller fleste brev uproblematisk, men for noen brev ville det skape innholdsmessig uklarhet om vi skulle transkribere dokumentet som det foreligger. I HIS flyttes i slike tilfeller datering ned under hilsen/signatur. Når man ser på originalen, er det tydelig at plassmangelen har ført til denne plasseringen, men i en trykt gjengivelse vil det ikke være hensiktsmessig å gjengi dettediplomatarisk. Tekst som står plassert vertikalt eller opp ned, markeres ikke spesielt, men gjengis i flukt med den tekst den fortsetter.

Dersom egenhendig adressetekst står på baksiden av brevpapiret (og brevet typisk har vært brettet sammen slik at adresseteksten kommer på yttersiden), eller adresseteksten står på en bevart, egen konvolutt, gjengis denne under brevteksten med overskriften: «Adressetekst på baksiden» henholdsvis «Adressetekst på konvolutt». Av og til sees forkortelsen «fr:» (*franco*) i Ibsens hånd på konvolutter. Det betyr at portoen er betalt av avsender.

VARIANTER

Ibsens tekstendringer i manuskriptet (tilføyelser, strykninger, erstatninger og omplasseringer) er gjengitt fullstendig som variantapparat i de tekstkritiske fotnotene. Ibsens egne rettelser gjengis slik:

jeg] *umiddelbart endret fra læ*

Ibsen har her begynt å skrive «læ», men ombestemt seg, strøket dette og skrevet «jeg» umiddelbart etter på samme linje.

Alternativt kunne Ibsens endringer ha vært gjengitt integrert i teksten, for eksempel slik: «naar Du har læst deg det». Dette gjøres i HIS i de få tilfellene hvor vi har bevart ufullførte, egenhendige drama- og libretto-utkast, hvor Ibsen ikke har foretatt endelige valg, men etterlatt manuskriptet ufullført. I slike tilfeller kan utgiveren ikke vite hva som skulle bli stående, om endringer skulle gjenopprettes, nye endringer foretas og så videre. For brevene er forholdet annerledes. Disse er avsendt med endringene, og måtte leses slik at det strøkne ordet «deg» i eksemplet ovenfor skulle anses som ikke tilhørende teksten. Brev er i vår forståelse altså ikke arbeidsmanuskripter, men dels private, dels offentlige skriftstykker som i avsendt tilstand må betraktes som ferdige.

Små frittstående, uleselige strykninger er ikke angitt i noteapparatet. Typiske eksempler på dette er påbegynte, overstrøkne tegn som ikke kan bestemmes.

Når endringen er ikke-egenhendig, gis det opplysning om dette i note.

TEKSTTAP

Grunntekstene er som hovedregel lett leselige, med unntak for tekst som er tapt på grunn av skader i manuskriptet og tilfeller av strøket og/eller utradert tekst. Tilfeller av utydelig tekst henholdsvis uleselig tekst er markert med tekst hhv. Dersom teksttapet skyldes skade, er det dessuten bemerket i fotnote. Uleselighet kan skyldes flekker av blekk eller andre stoffer, slurvete skrift, men også senere hefting som dekker tekst i margen.

Et av mange eksempler på *utydelig* tekst finner vi ibrevet til Schulerud 15.oktober 1849. I setningen «da jeg fortiden nødes til at spare saameget som muligt», er ordet «som» satt i spisse parenteser for å markere at stedet er utydelig (i en grad som går ut over den tidligere omtalte utydeligheten i avslutningen av ord, og som vi der gir en velvillig transkripsjon uten særskilt markering).

Uleselig tekst finnes gjerne i forbindelse med rettelser, som i brevet til Rikke Holst 22. mai 1853, der Ibsen har rettet det delvis uleselige «St... »til «Strømme».

Et eksempel på tekst som hverken er utydelig eller uleselig, men *tapt* på grunn av skade på originalen, finner vi i brevet til Magdalene Thoresen 3.desember 1865: «Hils den store straalende Sara og den lille ... Dorothea!». Tapte tekst er forsøkt rekonstruert dersom dette har vært mulig å gjøre med stor grad av sannsynlighet, som i ordet «lille », med utgiverkommentaren «ms. skadet» i noten, samt spisse parenteser rundt den utfylte teksten som markerer at HIS står for konjekturen. Dersom vi ikke er i stand til å rekonstruere teksten noenlunde entydig, markeres lakunen med ...,som på stedet før «Dorothea». Dersom det er skader på originalen som strekker seg over et større parti, vil opplysningen om dette samles i én note, med utgangspunkt i densiden der skaden begynner:

duer] på s. [5] har ms. Skader

I manuskriptbeskrivelsene opplyses det generelt om skader på originalen, også om de ikke har følger for teksten. Når det er innlysende at det for eksempel er preposisjonen *till* som mangler, følger vi i alle de tre ovennevnte tilfellene (utydelig, uleselig og skadet tekst) den rettskrivningen som Ibsen tilstrebet i det aktuelle brevet, og føyer inn *till* (om Ibsens tidlige forsøk med dobbel konsonant etter kort vokal, hvorav enkelte ble beholdt også senere, jf. kommentarene til *Kongs-Emnerne*).

I noen tilfeller vil HIS henviser til HUs eller Ankers konjunktur i fotnote. Dette skjer der vi mener det er svært usikkert hva som har stått, men hvor HU eller Anker har en opplysende gjetning som kan være til hjelp for leseren. Originaler vil med tiden forvitte, og det kan tenkes at tapte tekst har vært leselig mens tidligere utgivere arbeidet med teksten, og dessuten at originalen kan ha blitt skadet i ettertid. Andre konjekturen som faller sammen med HUs eller Ankers, skyldes deres høye grad av sannsynlighet, men står for HIS' regning. Vi gjør ikke oppmerksom på feil i HUs eller Ankers tekst.

TEKSTFEIL OG EMENDASJON.

Ordvalg, ortografi, tegnsetting og grammatikk i Ibsens brev er i hovedsak i samsvar med offisiell norsk i samtiden, det vil si i tråd med danske normer. (For en oversikt over samtidens språknormer og Ibsens språk vises det til innledningene til *Catilina* 1850 og *Catilina* 1875 i HIS 1k.)

Til forskjell fra de trykte tekstene og de ikke-egenhendige sufflørbøkene er brevene i større grad preget av Ibsens personlige ortografi og tegnsetting. I det første brevbindets periode vakler han tiltagende mellom stor og liten forbokstav i substantiver, også i tiltaleordene *Du* og *De*, noe som både er et uttrykk for tempoet i brevskrivningen og for at språket befinner seg i en overgangsfase. Ibsen hadde sluttet seg til anbefalingene fra det nordiske språkmøtet 25.-30.juli 1869, også de valgfrie, men elementer fra anbefalingen finnes hos Ibsen også før 1869, på samme måte som eldre former opptrer i brev etter dette året.

Ibsens særegne skrivemåter, som ikke kan karakteriseres som feil, er beholdt. Det samme er hans inkonsekvente og delvis mangelfulle tegnsetting, som særlig gjelder kommatering. Vakling i ortografi og interpunksjon som avspeiler tidens fleksible normer og vekslende praksis, er også beholdt. Eks.: Et ord Ibsen burde være fortrolig med, *Andhrimner* (navnet på hans eget blad), skriver han ved ett tilfelle uten *h*, i tråd med hvordan *Andrimne* (Valhalls kokk) staves i andre, samtidige tekster. Stavemåten av navn varierer ofte. Ibsen omtaler for eksempel sin venn Ole Schulerud også som «Schulrud», helt i tråd med det vi kan kalle samtidens elastiske norm på dette såvel som andre punkter. Også sin egen kones navn staver han ulikt: «Susanna» (i første brevbind) og senere «Suzannah». Ibsen skriver like gjerne «Stokholm» som «Stockholm», noe som gjenspeiler ulike anvendbare stavemåter, henholdsvis eldre og nyere stavemåter i dansk-norsk (og svensk). HIS endrer ikke disse stavemåtene i hovedteksten, men gir dem i de kodede grunntekstene samme identitet, slik at de kan søkes opp samlet i den elektroniske delen av utgaven.

Brevet til ukjent mottager 23. august 1873 danner et unntak fra HIS' generelle regel om å la vaklende skrivemåte av navn forbli urettet, fordi det trolig er avisens feil at jurymedlemmene «Crenneville» er blitt til «Grenville» og «Meissonnier» til «Weissonnier». Å beholde de feilaktige formene ville dessuten skape unødig forvirring ved bruk av registeret over omtalte personer i kommentardelen.

Derimot rettes ikke f.eks. «Cammermejer» til «Calmeyer» i brevet til Lorentz Dietrichson 18. april 1879. Her har Ibsen sannsynligvis blandet sammen navnets første ledd med et annet eksisterende navn slik at vi ikke står overfor en trykk-eller stavefeil, men en sakfeil. Denne og andre misforståelser er det opplyst om i kommentarene.

Det rettes i tekstfeil etter HIS' definisjon av tekstfeil for trykte skrifter (der et sentralt moment er at feilen må kunne rettes entydig), men med større forsiktighet, ettersom grunnteksten for brev i regelen er et manuskript.

Det er lagt vekt på å skille mellom Ibsens endringer og HIS' inngrep. *HIS* settes derfor alltid når utgiver har foretatt rettelser, og markerer altså at det er utgiveren og ikke Ibsen som har foretatt rettelsen. En utgiverendring ser slik ut i det tekstkritiske noteapparatet:

brev] *HIS*,bred

Noten skal forstås slik: Ordet *brev* er det som finnes i den ederte brevteksten. Det tilføyde *HIS* betyr at ordets form er utgiverens valg. Så følger den formen ordet har i originalen.

Tekstfeilene i brevene angår i hovedsak feilskrivning av ord, manglende tegnsetting og majuskel for minuskel. Manglende avsluttende punktum eller manglende komma rettes der mangelen er meningsforstyrrende og kan rettes entydig. Det ville innebære en fare for å rette i utakt med Ibsen, som fulgte en mer retorisk eller stilistisk motivert praksis i kommatering (styrt av behovet for naturlige pauser), om vi skulle gå ut fra en syntaktisk eller grammatisk motivert standard. Forventningene til ortografisk og grammatisk korrekthet må dessuten nødvendigvis være mindre ved manuskripter enn ved trykte skrifter, som jo har gått gjennom flere normerings- og kontrollinstanser.

HIS retter i tillegg til meningsforstyrrende, entydige feil også slikt som må anses som enkle skrivefeil, ikke villet av Ibsen, for eksempel «forskjllige» for «forskjellige» (i brev til Birkeland 4. og 5. mai

1866), eller dittografier (gjentakelse av samme ord eller bokstav). Typiske feil i de fleste menneskers håndskrift såvel som i Ibsens er gjentakelse av bokstaver som en følge av mekanisk repetisjon, smitte fra et ord til det neste, forbyttede bokstaver, utelatelser samt feilskrevne ord som følge av automatiserte bokstavsammensetninger (Horth 1993, 829-31).

Også enkeltord som Ibsen har utelatt i forglemmelse, typisk infinitivsmerket *at*, rettes ved at HIS føyer inn det uteglemte ordet eller tegnet. Man kan argumentere for at også slike feil burde bli stående, men vi har resonnert slik at overføringen fra det originale brevet til en trykt lesetekst innebærer et medieskifte der banale feil virker påfallende og unødig forstyrrende for leseren. Galt gjengitte navn, titler, begreper, saksforhold osv. rettes derimot ikke, men blir forklart i ord-og sakkomentarene. Leseren av den kritiske brevutgaven vil slik kunne danne seg et bilde av Ibsens egen og samtidens elastiske norm, men uten å bli forstyrret av uintenderte glipper, slurv, og banale feil - som det for øvrig ikke er påfallende mange av i Ibsens brev.

Det redegjøres for alle rettelser foretatt av HIS i de tekstkritiske fotnotene. Mulige feil og feil som ikke kan rettes entydig, er også anført i noteapparatet. Den urettede grunnteksten vil være tilgjengelig i den elektroniske delen av HIS.

Brev som er overlevert i ikke-egenhendig avskrift, trykt i aviser eller ført i pennen av andre med Ibsen som medundertegner, rettes på samme måte som de øvrige trykte grunntekstene. I disse tilfellene er det umulig å vite i hvilken grad en feil skyldes Ibsen eller andre, men trykkmediets kontrollinstanser gjør at forventningene til konsekvent ortografi og tegnsetting må være høyere.

Når en avskrift er tekstgrunnlag, gjengis ikke avskriverens rettelser, med mindre denne har notert at rettelser er Ibsens egne og stammer fra originalen. Jf. brevet til Fanny Riis 21. august 1882. Et særtilfelle danner brevet til William Archer 3. november 1889, hvor vårt tekstgrunnlag er HU, som igjen har K&E (*Breve fra Henrik Ibsen*, 1904) som eneste tekstkilde. K&E har gjennomført en harmonisert ortografi (jf. HIS 12, 26), og HU har tilbakeført denne til den angivelige originale ortografi. I dette tilfellet dreier dette seg om interpunksjonen, som ligger langt nærmere Ibsens egen enn den K&E benytter. Siden Halvdan Koht var medutgiver av både K&E og HU, og dermed kan ha sett originalen, men har valgt ulike prinsipper for de to utgavene, har vi valgt HU som tekstgrunnlag til tross for at teksten i K&E er eldst.

Avistrykk har ofte en mer konservativ ortografi enn Ibsens egen, hvor f.eks. stor forbokstav i substantiv tidlig ble erstattet av liten. HIS har ikke forsøkt å rekonstruere Ibsens ortografi i de trykte grunntekstene.

Telegrammene i HIS, særlig de fremmedspråklige, inneholder ofte feil, f.eks. i skrivemåten av Ibsens navn. Feilene skyldes nok for en del tempoet i denne typen kommunikasjon, men også feillesning av Ibsens håndskrift. HIS lar alle feil stå urettet, noe som representerer et unntak fra utgavens vanlige praksis, men som er begrunnet med at vi slik yter genrens spesielle uttrykk rettferdighet. Teksten har vært innom flere instanser, og Ibsen hadde ingen innflytelse over den når den først var innlevert. Telegrammet er også mest interessant slik det faktisk ankom mottageren.

Telegramblankettene er ulikt utformet, med varierende grad av plass for ulike opplysninger. Det som alltid er trykt på forhånd, er overskriften («Telegram»), telegrammets nummer og plass for å påføre innleveringssted, -dato, og -klokkeslett. Klokkeslettene kan være vanskelige å tyde, mest fordi det ikke alltid fremgår om telegrammet er sendt før eller etter middag (kl. 12). I noen tilfeller har telegrammet også datostempel. Mange av blankettene har ut- over dette også plass for når telegrammet er ekspedert, mottatt og utlevert. En del blanketter har en ramme for adressattekst plassert øverst, men i mange tilfeller ikke; da har telegrafisten notert denne opplysningen som del av telegramteksten. Overskriften «Telegram» er i HIS plassert over teksten (under brevhodet) for å gjøre det klart at vi har med denne spesielle brevtypen å gjøre. Videre er adressatopplysninger fra egen ramme plassert like over teksten.

Ibsens fortrolighet med norsk er udiskutabel, og moderne utgivere må derfor utvise stor forsiktighet ved inngrep. Hans fortrolighet med tysk er stor, med italiensk god, med fransk og engelsk mindre, og vi må velge om vi skal la Ibsens manglende fortrolighet med fremmedspråk stå ubehandlet (og betrakte feil her på linje med sakfeil) eller rette etter datidens normer. Vi har valgt en forsiktig vei og retter her bare

banale feil, som for eksempel ordet «Korrekur», som rettes til «Korrektur» i brevet til Frederik Hegel 25. november 1865. Det finnes tilfeller av ord som må regnes som galt skrevet, men der feilstavingen tydeligvis er en følge av at Ibsen ville være korrekt. Navnet på det berømte kunstgalleriet i Firenze staver Ibsen slik: «Uffizzii». Sannsynligvis har han med de to i-ene på slutten villet følge en vanlig stavemåte av italienske ord, slik at denne feilen er logisk, mens de to z-ene uansett vil være en feil. Det er problematisk å skulle rette deler av denne stavemåten. Man kunne enten ha rettet til den korrekte formen «Uffizi» eller, slik vi har valgt, la ordet stå urettet som et uttrykk for Ibsens forhold til italiensk. Ibsens brev til Giordano Bruno-komiteen 3. februar 1885 kjenner vi ikke i original, men som italiensk tekst, trykt i Roma samme år. De feilene som finnes her, kan skyldes Ibsen selv, men også andre, og alle lar seg heller ikke rette entydig. HIS har derfor gjengitt teksten uten rettelser.

UTGIVERTEKST

HIS' utgivertekst, det vil si adressat, sted og dato over brevtteksten samt opplysninger i de tekstkritiske notene, står i kapiteler og kursiv. Ibsens tekst står i normal. Forklaring av utgiverteksten i notene og anvendte forkortelser finnes bak i dette bindet. I margen finnes linjeteller og henvisning til originalens side. Sidehenvisning til grunntekst oppgis ikke ved trykt tekstgrunnlag.

IKKE-EGENHENDIGE PÅSKRIFTER

Det er ikke uvanlig at mottager eller andre som har hatt brevet, har notert tekst på Ibsens brev eller konvolutter. Forleggeren Hegel noterte for eksempel gjerne at brevet var besvart og når. Slik ikke-egenhendig tekst gjengis ikke i brevtteksten, som reserveres for Ibsens tekst, men omtales i manuskriptbeskrivelsen og refereres i kommentaren dersom den inneholder substansielle opplysninger fra brevets egen tid. Journalog arkivnumre fra senere eierinstitusjoner blir ikke gjengitt, men det opplyses om eksistensen av slike.

TIDLIGERE TEKSTKRITISKE UTGAVER

Det er tre større samlinger som har skapt grunnlag for resepsjonen av Ibsens brev utover den samtidige korrespondansesituasjonen. Under omtalen av dokumentet opplyses det derfor om brevet står trykt i en (eller flere) av disse. Senere publiseringer i for eksempel aviser og tidsskrifter nevnes ikke. Å registrere alle de steder i norske og utenlandske periodika hvor Ibsens brev har vært gjengitt helt eller delvis, ville være et større, selvstendig innsamlingsprosjekt. I sentrum for utgaven står det avsendte brevet. Vi begrenser oss derfor til å opplyse om brevet finnes trykt i de tre sentrale utgavene, som omtales i det følgende.

K&E

Halvdan Koht og Julius Elias samlet 234 brev, samt tre avisartikler og ett dikt i tobindsutgaven *Breve fra Henrik Ibsen*, 1904. Utgaven kom altså ennå mens Ibsen levde, og bærer preg av at det er tatt hensyn til familien i utvalg, utelatelser og strykninger (de siste markert med tankestreker). Bearbeidelsen skal ha skjedd i samarbeid med Sigurd Ibsen (se RAO PA-258 14:16).

Utgaven er vitenskapelig anlagt på noen punkter, ettersom den har et redegjørende forord, en biografisk innledning, en alfabetisk liste over brevmodtagere og en seksjon med realopplysninger til hvert brev. Videre finnes en liste med kildehenvisninger for tidligere trykte brev, samt personregister. Når det gjelder tekstgjengivelsen, er den mindre pålitelig, særlig med henblikk på moderniseringen av språket, noe utgiverne selv redegjør for:

Forøvrigt kan vi ikke overalt indestå for, at teksten er gengitt med fuld diplomatisk nøjagtighed, da vi fra adskillige privatfolk har mod- tat brevene i afskrifter, som vi ikke har havt adgang til personlig at kontrollere. Netop derfor har det været en umulighed at

aftrykke brevene med brevskriverens egen vekslende rettskrivning, og vi har set os nødt til at gennemføre, så vidt muligt, en og samme rettskrivning for alle breve, den nemlig som i de sidste 30 år har været Ibsen's egen. [...] Vi ønsker i det hele at betone, at denne første samling af breve fra Henrik Ibsen ikke må bedømmes fra filologiske, men ud fra literære synspunkter (K&E 1, 8-9).

HUNDREÅRSUTGAVEN

HU inneholder samlet ca. 1400 brev fordelt på tre bind (16-18) og et tilleggsbind (19, som også inneholder andre genrer). I alt omfatter dette ca. to tredjedeler av de til nå kjente brev fra Ibsen. Alle brev i K&E er tatt med i HU («frierbrevet», jf. ovenfor, er plassert i diktbindet). I en innledning til brevbindene i b.16 skriver Koht om ederingen:

I motsetning til brev-utgaven av 1904, som normaliserte Ibsens rettskriving etter den han hadde nyttet i de siste verkene sine, søker den nye utgaven å gjengi brevene så nøyaktig som mulig i den form de opprinnelig er skrevet i. Det eneste unntak herfra er at personnavnene er trykt i riktig form selv om Ibsen har stavet dem mer eller mindre uriktig (HU 16, 20).

En seksjon i b.19 har opplysninger om håndskriftgrunnlag: «Når intet særskilt er anmerket, er hvert brev trykt etter Ibsens originale håndskrift» (HU 19, 471). De brev som ble trykt i K&E og modernisert der, og hvor originalen siden er tapt, har HU gjengitt med en ortografi som de antar var den opprinnelige. Videre er de viktigste eierinstitusjonene ført opp i en liste med tilhørende alfabetisk ordnet liste over brevmottagere, HU 19, 471-74. På s. 475- 557 står opplysninger til brevene ordnet i den rekkefølge brevene er trykt (mange brev er ikke kommentert). Dette dreier seg vesentlig om realkommentarer, samt om tilfeller der trykkgrunnlaget er et annet enn Ibsens originalbrev. I HU opplyses det ikke om Ibsens egne endringer. Utgiverne har selv rettet stilltiende.

ANKER

Øyvind Anker utgav 1979-81 *Henrik Ibsen : Brev 1845-1905 : ny samling*, et tobinds verk som inneholdt resultatet av hans årelange og vidstrakte innsamlingsarbeid. Undertittelen *Ny samling* markerer at Ankers utgave inneholder brev som ikke kom med i HU, i alt omtrent 950 brev (innenfor Ankers vide definisjon av brev, jf. ovenfor). I forbindelse med sitt arbeid hadde Anker i 1978 utgitt *Henrik Ibsen's brev : kronologisk registrant med adressatregister m.v.*, en fortegnelse over de til da kjente brev, med opplysning om hvorvidt de finnes i HU.

Første bind av *Ny samling* inneholder et kronologisk ordnet nummerregister, alfabetisk adressatregister, brevteksten og addenda; b.2 har ytterligere addenda, kommentar til brevtekstene, rettelser, tilføyelser, endringer, verkregistre, navneregister, forkortelser og referanse til HU.

Anker presenterer i likhet med HU en rettet tekst uten markering av Ibsens mange endringer, men utgaven kommenterer i utvalg Ibsens feil og/eller markerer dem med utgivertekst i klammeparenteser. Anker skriver at hovedprinsippet er å gjengi den ortografi og tegnsetting Ibsen brukte, og opplyser at han ikke retter i tekstene.

NYERE UTGIVELSER

Etter Ankers arbeid er ca. 100 brev kommet til (fra hele Ibsens levetid). En del av dem er publisert i aviser. 71 brev er publisert i *Edda* 1998 ved Philip E. Larson og Bo Elbrønd- Bek. Samlingen inneholder også noen brev publisert av Anker og HU, og brevene var for øvrig kjent før de ble publisert i *Edda*.